

Haraldur Bernharðsson

Gás, gæs og Gásir, Gásar

Brot úr hljóðsögu og beygingarsögu

1 Inngangur

Orðið *gæs* var *gás* í fornu máli og hefur því fengið nýtt rótarsérhljóð, *æ* í stað hins eldra *á*. Í fleirtölu var það fyrst *gæss* og síðar *gæs(s)* en er nú *gásir* og hefur því áskotnast ný fleirtöluending. Örnefnið *Gásir* eða *Gásar* á hinum forna verslunarstað við ósa Hörgár í Eyjafirði og síðar bænum þar er af óvissum uppruna en ljóst er að snemma hefur það verið tengt gæsarorðinu. Ef sá skilningur örnefnisins er lagður til grundvallar að það sé í reynd gæsarorðið sýnir örnefnið enn gamla rótarsérhljóðið *á* og reyndar hefur það rutt úr vegi rótarsérhljóðinu *æ* þar sem það átti upphaflega heima. Samnafnið og örnefnið hafa því þróast hvort í sína átt. Hér verður rýnt í sögu þessara orða og leitast við að varpa ljósi á þessa þróun. Fyrst verður stuttlega hugað að forsögunni (§2) en síðan að samnafninu (§3) og loks örnefninu (§4).¹

¹Efni þessarar greinar var kynnt í fyrirlestri á Hugvísindapingi í Háskóla Íslands 23. október 2004 og þakka ég áheyrendum þar góðar umræður. Jóhannesi Bjarna Sigtryggssyni þakka ég gagnaöflun í söfnum Ordbog over det norrøne prosasprog í Kaupmannahöfn og nafnlausum ritrýni tímaritsins gagnlegar athugasemdir og ábendingar. Verk þetta var styrkt af Vísindasjóði Rannsóknamiðstöðvar Íslands.

2 Forsaga

Íslenska kvenkynsorðið *gæs* ‘sundfugl af andaætt (*anser*)’ á sér langa sögu og samsvaranir í fjölda annarra indóevrópskra mála. Meðal dæma úr grannmálum má nefna fær. *gás*, nno., sæ., d. *gås*, fe. *gōs*, ne. *goose*, frísn. *goes*, *guos* en upprunalega hefur verið nefhljóð í rót orðsins, eins og ljóst má vera af dæmum á borð við fhþ. *gans*, nhþ. *Gans* og holl. *gans*, enn fremur lat. *anser* (< **hanser*), gr. *χίψ*, sem öll merkja ‘gæs’ og skr. *hamsá-* ‘gæs, áltf’. Frumindóevrópsk mynd orðsins er því endurgerð **ǵ^hans-* með nefhljóði og stuttu rótarsérhljóði og í frumgermönsku hefur það verið **gans-*.² Í sumum germönsku málanna, þar á meðal þeim norðurgermönsku, hefur nefhljóðið fallið brott en skilið eftir, fyrst um sinn að minnsta kosti, nefkvæði á undanfarandi sérhljóði sem enn fremur hefur lengst við uppbótarlengingu (Noreen 1923:108 [§123], 168 [§233]).

Í íslensku hefur gæsarorðið beygingu kvenkyns samhljóðsstofna (rótarnafnorða) og í forníslensku hefur það því haft myndina *géss* í nf./þf. ft. Þegar í forníslensku höfðu kvenkyns samhljóðsstofnar *ō*-stofna beygingu í eintölu (að öllu eða mestu leyti) með *u*-hljóðvarpi í nf., þf. og þgf. þar sem það átti við og því gera höfundar handbóka oft ráð fyrir að á elsta skeiði hafi gæsarorðið haft nf./þf./þgf. et. *gōs*, ef. *gásar*, sbr. *ō*-stofna beyginguna nf./þf./þgf. et. *soč*, ef. *sakar* (sjá til dæmis Noreen 1923:284–85 [§416 og athgr. 3]).

Uppruni orðsins í frg. **gans-* gefur, eins og áður sagði, tilefni til að ætla að rötarsérhljóðið í físl. *gōs* hafi verið nefkveðið en nefkvæði hefur verið aðgreinandi þáttur hjá löngum sérhljóðum í íslensku að minnsta kosti fram á tólftu öld, ef marka má vitnisburð höfundar Fyrstu málfræðiritgerðarinnar (útg. Hreinn Benediktsson 1972). Í kerfi (langra) nefkveðinna sérhljóða rann *ó* (þ.e. *ō*) saman við og *ó* (þ.e. *ō*), sbr. físl. *Óláfr* > *Óláfr*, *nótt* > *nótt*, en í kerfi langra munnkveðinna sérhljóða rann *ó* aftur á móti saman við *á*, sbr. físl. et. *sár* andspænis ft. *sōr* > *sár* (Hreinn Benediktsson 1959:292–93/2002:58–59, 1965:61–62). Eigi það við rök að styðjast að gæsarorðið hafi verið *gōs* — með nefkveðnu, *u*-hljóðverptu rötarsérhljóði — í elstu íslensku hefði hljóðrétt þróun þess því gefið af sér myndina *gōs*. Engin dæmi hafa þó varðveist, eftir því sem næst verður komist, um myndina *gōs* í íslensku,

²Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:293 (*gæs*), de Vries 1962:157 (*gás 1*), Bjorvand og Lindeman 2000:333 (*gås*), Pokorny 1959, 1:412.

heldur aðeins *gás*, og það krefst skýringar. Forsendurnar fyrir því að búast við *gós* frekar en *gás* eru tvær, annars vegar nefkvæði rótarsérhljóðsins og hins vegar *u*-hljóðvarp, og rétt að huga nánar að þessu tvennu:

Í fyrsta lagi verður að hafa í huga að nefkvæði sérhljóða er almennt ekki auðkennt sérstaklega í stafsetningu í varðveittum íslenskum handritum (Hreinn Benediktsson 1972:130–31), þótt leifar slíkrar auðkenningar megi sjá í Íslensku hómilíubókinni, Sth. perg. 15 fol. frá um 1200, þar sem táknun nefkveðins *ó* (þ.e. *ø*) er í heildina frábrugðin táknun munnkveðins *ó* og *ó* (de Leeuw van Weenen 1993:60–61). Í Hómilíubókinni eru þó engin dæmi um gæsarorðið (de Leeuw van Weenen 2004) svo að hvorki þar né í stafsetningu annarra íslenskra handrita frá elsta skeiði fæst staðfesting á þeirri ætlun að sérhljóðið í *gós* hafi verið nefkveðið. Hún er því einvörðungu reist á samanburði við önnur mál, eins og áður var greint frá, og reyndar virðist ekki brýn ástæða til að efast um að brottfall nefhljóðsins í rótinni hafi valdið nefkvæði sérhljóðsins; eðlilegra virðist aftur á móti að spyrja hve lengi nefkvæði sérhljóðsins var kerfislega aðgreinandi og hvenær hið nefkveðna *ó* féll saman við nefkveðið *ó*. Til að mynda gæti það hugsast að í einhverri mállýsku eða mállýskum elstu íslensku hafi aðgreining hinna nefkveðnu *ó* og *ó* haldist alveg þangað til nefkvæði hætti að vera aðgreinandi í sérhljóðakerfinu; í þessari (íhaldssömu) mállýsku hefði hið upprunalega nefkveðna *ó* þá ekki fallið saman við *ó* (eins og algengast var) heldur væntanlega hið langa munnkveðna *ó* sem síðar féll svo (í öllum mállýskum) saman við *á*, sbr. físl. ft. *sór* > *sár*. Þar með hefði komið upp myndin *gás* sem með tímanum hefði getað rutt *gós* úr vegi. Þessi hugmynd verður þó ekki studd neinum sjálfstæðum heimildum og hér verður því að nægjast með getgátur einar.

Í öðru lagi hlýtur sú spurning að vakna hvort gæsarorðið hafi sannanlega haft *u*-hljóðvarp í nf., þf. og þgf. et., þ.e. hvort það hafi í raun haft fullkomna *ø*-stofna beygingu í eintölu. Því er til að svara að, eftir því sem næst verður komist, hafa engin dæmi varðveist er sýnt gætu að þetta orð hafi í elsta máli haft rótarsérhljóðið *ó*. Hinu hljóðverpta *ó* og óhljóðverpta *á* er haldið í sundur í stafsetningu á til að mynda Íslensku hómilíubókinni, Sth. perg. 15 4to, en hvorki þar né í öðrum handritum á elsta skeiði er að finna nein dæmi um gæsarorðið (sjá til dæmis orðasafn Larssons 1891). Kvenkyns samhljóðsstofnar (rótarnafnorð) hafa, eins og áður var getið, jafnan *ø*-stofna beyg-

ingu í eintölu (að mestu eða öllu leyti), eins og til dæmis físl. *rong* og *mork*, ft. *rengr* og *merkr*, og þar sem gæsarorðið hefur fleirtölu að hætti kvenkyns samhljóðsstofna, físl. nf./þf. ft. *gæss*, úr enn eldra *géss*, er ekki óeðlilegt að ætla að eintalan hafi beygst að hætti *ō*-stofna og því haft *u*-hljóðvarp í nf., þf. og þgf. et. í elstu íslensku (Noreen 1923:282–86 [§§412–17]). Þar sem sú ætlun verður ekki staðfest með dæmum í varðveittum handritum er ef til vill ekki hægt að útiloka að *u*-hljóðverpta nefkveðna rôtarsérhljóðið *ó* hafi við áhrifsbreytingu vikið fyrir hinu óhljóðverpta *á*, sem til dæmis var í ef. et. *gásar* (sbr. ef. et. *sakar* af *sok*). Þar með væri komin skýring á því hvers vegna gæsarorðið varð *gás*, en ekki *gós*, þar sem hið nefkveðna *á* féll saman við munnkveðið *á* þegar nefkvæði hætti að vera aðgreinandi í sérhljóðakerfinu. Þó mælti það ef til vill gegn slíkri skýringu að þar sem eignarfall er markað væri síður við því að búast að það hefði haft áhrif með þessum hætti á nefnifallið (og reyndar einnig þolfallið og þágufallið) sem er ómarkað, eins og vikið verður að síðar (§3.2 og §4.3).³

Þróun kvenkynsorðsins *ást* er að hluta til sambærileg við þróun gæsarorðsins. Einnig þar sýnir samanburður við skyld mál að nefhljóð hefur fallið brott í rót með uppbótarlengingu og nefjun undanfarandi sérhljóðs: fhþ. *anst* ‘gleði, hylli, þakklæti’, gotn. *ansts* ‘ást’ úr frg. **ansti-* (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:28 [1 *ást*]). Þetta orð er að vísu *i*-stofn í bæði fornháþýsku og gotnesku og vissulega hefur það *i*-stofna fleirtölu í íslensku, nf./þf. ft. *ástir*, en í elstu íslensku hefur rôtarsérhljóðið tekið *u*-hljóðvarpi í nf., þf. og þgf. et., *óst*, andspænis ef. et. *ástar*, og því hefur eintalan *ō*-stofna beygingu. Merki *u*-hljóðvarpsins í nf., þf. og þgf. andspænis hljóðvarpsleysi eignarfallsins koma til að mynda vel fram í Íslensku hómilíubókinni þar sem sérhljóðunum *ó* og *á* er haldið skýrt aðgreindum í stafsetningu (de Leeuw van Weenen 1993:56–61, 2004:190 [ó*st*]). Hér hefði því hljóðrétt þróun verið sú að hið nefkveðna *ó* hefði runnið saman við nefkveðið *ó* er síðar féll saman við munnkveðið *ó* en stafsetning í Hómilíubókinni bendir ekki til þessarar þróunar og það gerir heldur ekki mynd þessa orðs í yngra máli þar sem físl. *óst* varð *ást* en ekki *óst*.

Samanburður við þróun físl. *óst* í *ást* í stað *óst*, að svo miklu leyti sem á honum er byggjandi, virðist því geta rennt stoðum undir þá

³Í *Lexicon poeticum* (1931:175 [gás]) lætur Finnur Jónsson í ljós efasemdir um tilvist hljóðverptu myndarinnar því að við flettiórðið *gás* bætir hann í sviga: „eller *gós?*, men ordet er måske aldrig blevet egl. *ō*-st.“

skoðun að físl. *gás* hafi þróast úr eldra *gós* með *u*-hljóðverptu rótarsérhljóði en þar hafi *ó*, sem í öndverðu var nefkveðið, ekki runnið saman við *ó*, eins og búist var við, heldur *á*. Slíkt samfall hefur þá ekki verið hljóðrétt í þessum orðum, heldur verður að gera ráð fyrir að áhrifsbreyting hafi verið liður í þróuninni. Eftir hljóðrétt samfall hinna nefjuðu *ó* og *ó* (og síðar samruna hins nefjaða *ó* við munnkveðið *ó*) voru í þessu orði og fleiri orðum af þessu tagi víxl *ó* og *á*, *nf./þf./þgf. gós* : ef. *gásar*. Ekki er ólíklegt, eins og Hreinn Benediktsson (1979:321–22/2002:237–38) hefur bent á, að þessi víxl, sem voru fremur óvenjuleg í beygingarkerfinu, hafi orðið fyrir áhrifum frá víxlum munnkveðins *ó* og *á* (eins og í *ótt*, ef. *áttar*) og því hafi hið opna *ó* verið endurreist við áhrifsbreytingu í gæsarorðinu og fleiri orðum með sams konar víxlum *ó* og *á*. Síðar, við samruna *á* og *ó* í *á*, urðu *nf./þf./þgf. gós* : ef. *gásar* reglulega að *nf./þf./þgf. gás* : ef. *gásar*. Til glöggvunar má sýna þessa þróun eins og gert er í (1) þar sem skaftlaus ör (>) táknar hljóðbreytingu en skeft ör (→) áhrifsbreytingu.

- (1) *nf./þf./þgf. et. gós* > *gós* → *gós* > *gás*
ef. et. gásar

Þróun beygingardæmisins er sýnd í (2). Í (2a) er beygingin eins og vænta má að hún hafi verið á tólftu öld eða um 1200. Jafnframt þróuninni frá *gós(-)* í *gás(-)*, sem rædd hefur verið, varð *nf./þf. ft. géss* að *gæss* við samruna *é* og *ó* í *æ* á þrettánda öld (Hreinn Benediktsson 1959:296–97/2002:61) og það gefur beygingardæmið í (2b) nálægt 1300 eða á fyrri hluta fjórtánda aldar. Í bakstöðu tók *ss* að styttest í *s* á fjórtánda öld (Björn K. Þórólfsson 1925:xxx–xxxi) og eftir þá styttingu lítur beygingardæmið út eins og í (2c), um 1400 eða á fimmtánda öld.

(2) Þróun beygingardæmisins frá elstu íslensku fram á fimmtánda öld

		a.	b.	c.
		<i>um 1200</i>	<i>um 1300</i>	<i>um 1400</i>
<i>et.</i>	<i>nf.</i>	<i>gós</i>	<i>gás</i>	<i>gás</i>
	<i>þf.</i>	<i>gós</i>	<i>gás</i>	<i>gás</i>
	<i>þgf.</i>	<i>gós</i>	<i>gás</i>	<i>gás</i>
	<i>ef.</i>	<i>gásar</i>	<i>gásar</i>	<i>gásar</i>
<i>ft.</i>	<i>nf.</i>	<i>géss</i>	<i>gæss</i>	<i>gæs</i>
	<i>þf.</i>	<i>géss</i>	<i>gæss</i>	<i>gæs</i>
	<i>þgf.</i>	<i>gósum</i>	<i>gásum</i>	<i>gásum</i>
	<i>ef.</i>	<i>gása</i>	<i>gása</i>	<i>gása</i>

Ef hugað er að beygingu orðsins í nútímamáli má sjá að á því hafa orðið ýmsar breytingar. Nútímamálsbeygingin íslenska er sýnd í (3a) og til samanburðar beygingin í færeysku í (3b) en hún samsvarar, að breyttu breytanda, þeirri beygingu sem var í íslensku um 1400 og sýnd var í (2c). Enn fremur eru til samanburðar orðin *mús* (3c) og *lús* (3d) sem hafa sams konar beygingu í nútímaíslensku og færeysku (*Føroysk orðabók* 1998:1431; Höskuldur Þráinsson o.fl. 2004:89).

(3) Íslenskt og færeyskt nútímamál

		a.	b.	c.	d.
		<i>íslenska</i>	<i>færeyska</i>	<i>ísl. og fær.</i>	<i>ísl. og fær.</i>
<i>et.</i>	<i>nf.</i>	<i>gæs</i>	<i>gás</i>	<i>mús</i>	<i>lús</i>
	<i>þf.</i>	<i>gæs</i>	<i>gás</i>	<i>mús</i>	<i>lús</i>
	<i>þgf.</i>	<i>gæs</i>	<i>gás</i>	<i>mús</i>	<i>lús</i>
	<i>ef.</i>	<i>gæsar</i>	<i>gásar</i>	<i>músar</i>	<i>lúsar</i>
<i>ft.</i>	<i>nf.</i>	<i>gæsir</i>	<i>gæs</i>	<i>mýs</i>	<i>lýs</i>
	<i>þf.</i>	<i>gæsir</i>	<i>gæs</i>	<i>mýs</i>	<i>lýs</i>
	<i>þgf.</i>	<i>gæsum</i>	<i>gásu</i>	<i>músum</i>	<i>lúsum</i>
	<i>ef.</i>	<i>gæsa</i>	<i>gása</i>	<i>músa</i>	<i>lúsa</i>

Í *nf./þf. ft. mýs* og *lýs* hefur átt sér stað sams konar stytting *ss* og áður var lýst fyrir *nf./þf. ft. gæss* > *gæs*, þ.e. *nf./þf. ft. mýss* > *mýs* og *lýss* > *lýs*; samsvarandi stytting hefur einnig átt sér stað í færeysku þar sem *nf./þf. ft.* er *gæs*, *mýs* og *lýs*. Í færeysku fylgja orðin *gás*, *mús* og *lús* því öll sama mynstri, með óhljóðverptu rótarsérhljóði í allri eintölunni og *þgf.* og *ef.* fleirtölunnar en *i*-hljóðvarpi (*á* > *æ*, *ú* > *ý*) og núllendingu (-Ø) í *nf./þf. ft.* fleirtölunnar: *gæs*-Ø, *mýs*-Ø og *lýs*-Ø. Í íslensku fylgja *mús* og *lús* þessu mynstri en beyging *gæsar*orðsins íslenska hefur tekið allnokkrum breytingum. Breytingarnar á beygingu íslenska *gæsar*orðsins andspænis beygingu orðanna *mús* og *lús* bæði í íslensku og færeysku og einnig færeyska orðsins *gás* eru tvíþættar, eins og lýst er í (4).

(4) Ísl. *gæs* andspænis fær. *gás* og ísl./fær. *mús* og *lús*

- Nf./þf. ft.* hafa fengið nýtt fleirtölumyndan (-*ir* í stað -Ø).
- Víxlum tveggja rótarsérhljóða (*á* : *æ*, sbr. *ú* : *ý*) hefur verið útrýmt (og *æ* alhæft).

Við styttingu *ss* í bakstöðu, bæði í íslensku og færeysku, í *nf./þf. ft. gæs*-s, *mýs*-s, *lýs*-s vék fleirtölumyndanið -s fyrir núllendingu og greinarmunur *nf./þf. et. gás*-Ø, *mús*-Ø, *lús*-Ø og *nf./þf. ft. gæs*-Ø, *mýs*-Ø,

lýs-Ø hvíldi eftir það alfarið á víxlum rótarsérhljóðanna. Ekki var því hætt á samfalli eintölu og fleirtölu og reyndar er sama mynstur að finna í nútímaensku, eins og sýnt er í (5).

(5) Enska

- a. et. *goose* : ft. *geese*
- b. et. *mouse* : ft. *mice*
- c. et. *louse* : ft. *lice*

Í íslensku hefur gæsarorðið farið aðra leið og það krefst skýringar. Meginspurningin sem leitað verður svara við í næsta kafla er því þessi:

(6) Hvers vegna þróaðist ísl. *gás* á aðra leið en *mús* og *lús*?

3 Samnafnið: *gás, gæs og gæsir*

3.1 Aldur breytinganna

Fleirtalan nf./þf. *géss* > *gæs(s)* > *gæs* í samnafninu virðist einhöfð í elsta máli og allar götur fram á sextánda öld. Hún birtist til að mynda í þf. ft. „*gæs*“ í Járnsíðu á Staðarhólsbók, AM 334 fol. (101vb2) frá um 1271–81 (ljóspr. útg. Ólafur Lárusson 1936), þf. ft. „*gíæs*“ í Göngu-Hrólfs sögu á AM 589 f 4to (35v23) frá um 1450–1500 (ljóspr. útg. Loth 1977) og „*gæs*“ á AM 152 fol. (115va20) frá um 1500–1525. Elstu þekktu dæmi um nýtt beygingarmyndan nf./þf. ft. í samnafninu eru frá miðri sextánda öld og sautjándu öld, eins og sýnt er í (7). Dæmi um nýtt beygingarmyndan í nf./þf. ft. í örnefninu, *Gásir*, eru nokkru eldri eða frá miðri fimmtánda öld, eins og síðar verður vikið að (§4.2).⁴

(7) Elstu þekktu dæmi um nýtt beygingarmyndan nf./þf. ft.

- a. nf. ft. „*gæsser*“ í Búalögum á AM 128 4to (90r11) frá um 1544 (útg. Jón Þorkelsson 1915–33:51.186)⁵

⁴Hér og annars staðar í dæmum sem tekin eru stafrétt úr handritum er ekki gerður greinarmunur á „s“ og „l“.

⁵Í *Katalog* 1:417 segir Kálund AM 128 4to frá síðari helmingi fimmtánda aldar og Jón Þorkelsson (1915–33:46) segir bókina skrifaða um 1490–1500. Jón Helgason (1932:147–48 neðanmáls), sem álitur að bókinn sé vart svo gömul, bendir á að á henni megi finna ártalið 1544 og telur ekki fráleitt að bókinn geti verið frá þeim tíma; þá aldursákvörðun er að finna í *ONP Registre* 1989:41.

- b. nf. ft. „Grägiæser“ í Búalögum á GKS 3671 b 8vo (76r18) frá 1641 (útg. Jón Þorkelsson 1915–33:181.141)⁶
- c. nf. ft. „grägiæser“ í Búalögum á JS 343 II 8vo (bls. 47.16–17) frá um 1650 (útg. Jón Þorkelsson 1915–33:189.220)
- d. þf. ft. „gięsir“ í Kormáks sögu á NKS 1147 fol. (24rb21) frá sautjándu öld
- e. þf. ft. „Giæser“ í Kormáks sögu á AM 554 g 4to (18r31) frá sautjándu öld
- f. nf. ft. „gragaser“ í Búalögum á Lbs. 66 4to (bls. 147a.5) frá 1661 (útg. Jón Þorkelsson 1915–33:197.283)
- g. nf. ft. „giæser“ í Búalögum á Lbs. 869 4to (143v11) frá um 1670 (útg. Jón Þorkelsson 1915–33:68.176)
- h. nf. ft. „Grägiæsir“ í Búalögum á AM 60 8vo (210v1 [84v1]) frá síðari hluta sautjándu aldar (útg. Jón Þorkelsson 1915–33:220.765)
- i. nf. ft. „giæser“ í Þiðriks sögu á Sth. papp. fol. 100 (165r11) frá síðari hluta sautjándu aldar (sbr. útg. Bertelsens 1905–11, 1:99 lesbrigðaskrá B)
- j. nf. ft. „giæser“ í Þiðriks sögu á AM 177 fol. frá 1690–91 (útg. Bertelsen 1905–11, 1:99 lesbrigðaskrá B)⁷

Við þetta má bæta að í málfræði Runólfs Jónssonar 1651 er „Gaas“ skipað í beygingarflokk (aðra beygingu kvenkynsorða) með orðinu *drós*. Runólfur (1651:15) sýnir beygingu orðsins *drós* í heild en það hefur nf./þf. ft. *drósir*, og meðal annarra kvenkynsorða í þessum flokki eru *krás*, *krús*, *rás* og *rós*. Ekki er því um að villast að orðið *gás* hefur haft endinguna *-ir* í nf./þf. ft. í máli Runólfs. Ekki er þó jafnaugljóst hvert rótarsérhljóð nf./þf. ft. hefur verið þar sem Runólfur sýnir ekki beygingu orðsins í heild. Úr því að hann getur ekki víxla rótarsérhljóða mætti ætla að það hafi verið *á* og nf./þf. ft. þá *gásir*. En það

⁶Í næstu línu fyrir ofan kemur fyrir „grágasar egg“ (GKS 3671 b 8vo, 76r17) þar sem ef. et. af *gás* hefur enn rótarsérhljóðið *á*, sbr. einnig dæmið í (7f).

⁷Við listann má bæta nf. ft. „giæser“ í Búalögum á Lbs. 6 fol. (323r24) frá 1623 (útg. Jón Þorkelsson 1915–33:152.311) en Jón Þorkelsson (1915–33:144) telur að textinn kunni að vera ritaður af dönskum manni „því að sumt í ritshættinum hér í Búalögum bendir á það. Ritarinn hefir að vísu skilið allvel íslenzku, en misritanir ýmsar í textanum eru þess eðlis, að þær geta tæplega verið eptir íslenzkan mann“. — Í *Íslenzku fornbréfasafni* 2:738.24 (nr. 479) er prentað nf. ft. „gæser“ í máldaga Þykkvabæjarklausturs eftir AM 263 fol. sem ritað hefur verið 1598; í handritinu er þó ótvírætt ritað „gæss“ (bls. 83).

er þó varasöm ályktun því að í þennan flokk setur hann orðið *nös* án nokkurra athugasemda um víxl rótarsérhljóða sem hljóta að hafa verið í beygingu þess þá sem nú (et. *nös*, ft. *nasir* en varla **nösir*).

Gamla myndin nf./þf. ft. *gæs* lifir þó áfram í uppskriftum eldri texta. Í 57. kap. búnaðarbálks Jónsbókar kemur fyrir þf. ft. *gæss* (útg. Ólafur Halldórsson 1904:190.14) og þá fleirtölumynd (með núllendingu eftir styttingu *ss*) er að finna í mörgum Jónsbókarhandritum frá sextándu og sautjándu öld og í útgáfunni 1578 er prentað þf. ft. „*Giæs*“ (ljóspr. útg. Ólafur Lárusson 1934:x.ij). Í ritmálsskrá Orðabókar Háskólans er aðeins að finna eitt dæmi um nf./þf. ft. *gæs(s)* og er það í ljóði eftir Matthías Jochumsson frá 1910 (1956–58, 1:557.25); þar er vísast um fornryði að ræða en ekki daglegt mál á síðari hluta nítjándu aldar eða fyrri hluta þeirrar tuttugustu.

Rótarsérhljóðið *á* í *gás(-)* virðist allsráðandi á þrettándu, fjórtándu og fimmtándu öld, til dæmis þf. et. „*gas*“ í Ólafs sögu helga á Sth. perg. 2 4to (27v8), frá um 1250–1300 (ljóspr. útg. Jón Helgason 1942; útg. Johnsen og Jón Helgason 1941, 1:217.2), þf. et. „*gas*“ í Kormáks sögu á Möðruvallabók, AM 132 fol. (127va41), frá um 1330–70, og þf. et. „*gasina*“ (127vb7 og 127vb13) (útg. van Arkel-de Leeuw van Weenen 1987) og þf. et. „*gas*“ í Ólafs sögu helga á Tómasskinnu, GKS 1008 fol. (115v17) frá um 1450–1500 (ljóspr. útg. Loth 1964). Elstu þekktu dæmi um alhæfingu rótarsérhljóðsins æ úr nf./þf. ft. *gæs(s)* á kostnað *á* eru frá síðari hluta sextándu aldar og sautjándu öld, eins og sýnt er í (8).

(8) Elstu þekktu dæmi um alhæfingu rótarsérhljóðs nf./þf. ft.

- a. nf. et. „*Giæs*“, þf. et. „*Giæs*“ í Guðbrandsbiblíu 1584 (Bandle 1956:263)
- b. þf. et. „*gięsina*“ í Kormáks sögu á NKS 1147 fol. (þrjú dæmi: 24rb18–19, 24rb22, 24rb25) frá sautjándu öld (sbr. útg. Einars Ól. Sveinssonar 1939:282–83)
- c. þf. et. „*gięsina*“ í Kormáks sögu á AM 554 g 4to (18v5–6) frá sautjándu öld⁸

⁸Meðal dæma í ritmálssafni Orðabókar Háskólans er þf. et. *gæs* sem sagt er frá fyrsta þriðjungi sextándu aldar, nánar tiltekið 1508. Dæmið er í orðtakinu *þá skal grípa gæs er gefst* sem Páll Eggert Ólason (1944:53) eignar Ögmundi Pálssyni Skálholtsbiskupi og tengir atburði sem sagður er hafa átt sér stað 1508 (eða 1505; sjá Jón G. Friðjónsson 1993:210). Ekki er ljóst á hvaða heimildum þetta er byggt og því ekki hægt að reiða sig á að Ögmundur hafi notað myndina *gæs* frekar en *gás*.

Myndir með rótarsérhljóðinu *á* eru þó lífseigar í uppskriftum gamalla texta. Í Kormáks sögu á NKS 1147 fol. er jafnframt dæmunum í (8b) eitt dæmi um þf. et. „Gäs“ (24rb18) og í AM 554 g 4to eru jafnframt dæminu í (8c) þrjú dæmi um þf. et. með *á*: „gaas“ (18r26), „heim-gaasina“ (18r27) og „gaasina“ (18v1–2).⁹ Guðmundur Andrésón (d. 1654) hefur bæði „Gäs“ og „Giæs“ sem flettiorð í orðabók sinni sem prentuð var 1683 (útg. 1999:56, 59) en segir að *gæs* sé venjulega notað um fuglinn en *gás* aftur á móti um ‘kvensköp’.¹⁰ Björn Halldórsson (1724–94) hefur einnig bæði „Gás“ og „Gæs“ í orðabók sinni sem prentuð var 1814 (útg. 1992:171, 195). Aftur á móti þýðir Jón Árnason lat. *anser* aðeins með „Giæs“ í *Nucleus Latinitatis* 1738 (útg. 1994:10) og í sömu flettu koma einnig fyrir þgf. et. „Giæs“ og ef. ft. í samsetningunni „Giæsa feiti“. Í málfræði Jóns Magnússonar (1997:146–147), sem lokið hefur verið 1738, er getið um bæði nf. et. „gäs“ og „giæs“ en því miður er þar engin umfjöllun um beygingu orðanna (og ekki greint frá merkingu þeirra). Myndir með rótarsérhljóðinu *á* hafa því lífað lengi jafnframt myndum með *æ* og slíkar myndir er að finna í ritmálssafni Orðabókar Háskólans að minnsta kosti fram á níttjándu öld. Til að mynda lifir *gás* í orðasambandinu að *gjalda einhverjum gagl fyrir gás* ‘launa einhverjum eitthvað illa, svíkja einhvern í viðskiptum’ sem kemur fyrir þegar í fornu máli en verður þó að teljast sjaldgæft í nútímamáli (Jón G. Friðjónsson 1993:174). Þá er og að finna í ritmálssafninu nokkur dæmi um nf./þf. ft. *gásir* þar sem rótarsérhljóðið *á* hefur rutt *æ* úr vegi, sbr. (7f) að framan, en þau dæmi eru reyndar ekki mörg.

Ef marka má þau dæmi sem fundist hafa er upphafs beggja breytinganna í samnafninu að leita á sextándu öld. Ýmislegt virðist benda til að breyting fleirtöluendingarinnar (nf./þf. ft. -Ø → -ir, sbr. 4a) sé

⁹Auk þess er í AM 554 g 4to ef. ft. „Gaasa“ (18v9) rímskorðað í vísu (útg. Einar Ól. Sveinsson 1939:283) en þeirri vísu er sleppt í NKS 1147 fol. Það vekur athygli að í þessum kafla Kormáks sögu (útg. Einar Ól. Sveinsson 1939:282–83) þar sem eru fjögur dæmi um þf. et. orðsins *gás* er það fyrsta dæmið af fjórum í textanum sem hefur rótarsérhljóðið *á* í NKS 1147 fol. og fyrstu þrjú í AM 554 g 4to: skrifararnir fylgja forritum sínum framan af en svo tekur þeirra eigin mál völdin og *gás*-víkur fyrir *gæs*-.

¹⁰„Gäs / f.g. *Anser, Gansa* [svo]; item *Vulva muliebris*, aliàs **giæs** solet vocari *Avis, gäs* Os *Vulvæ*, porro“ (Guðmundur Andrésón útg. 1999:56). Guðmundur vísar hér til þess að jafnframt *gás* ‘sundfugl af andaætt’ er til kvenkynsorðið *gás* er hefur merkinguna ‘kvensköp’ og síðar einnig ‘gála, lauslát kona’. Síðarnefnda orðið, sem heldur rótarsérhljóðinu *á*, hefur ekki þróast á sama hátt og fuglsorðið og er því ekki til umræðu hér.

ívið eldri en útbreiðsla rótarsérhljóðsins *æ* (*á* → *æ*, sbr. 4b) eða að fyrrnefnda breytingin hafi að minnsta kosti fyrr náð fótfestu en sú síðarnefnda. Meðal þess sem nefna mætti til stuðnings þeirri skoðun er þetta:

- (9) a. Elsta dæmi um nýju fleirtöluendinguna *-ir* (7a) er ívið eldra en elsta dæmi um útbreiðslu rótarsérhljóðsins *æ* (8a).
- b. Í málfræði Runólfs Jónssonar 1651 er nf. et. *gás* en ending nf./þf. ft. er *-ir*
- c. Sautjándu aldar skrifarar NKS 1147 fol. og AM 554 g 4to rita bæði *gás(-)* og *gæs(-)* í þf. et., sbr. (8b–c), en þf. ft. hefur endinguna *-ir*, sbr. (7d–e).
- d. Í ritmálssafni Orðabókar Háskólans eru nokkur dæmi um varðveislur rótarsérhljóðsins *á* fram á nítjándu öld en engin raunveruleg dæmi um nf./þf. ft. *gæs(s)*.
- e. Dæmi um nýtt beygingarmyndan í nf./þf. ft. í örnefninu *Gásir* koma fram þegar um miðja fimmtándu öld (sjá §4.2).

Þessar röksemdir eru auðvitað misveigamiklar og nauðsynlegt að hafa fyrirvara á. Nefna mætti að minnsta kosti þessa:

- (10) a. Aldursmunur á elstu dæmunum (7a) og (8a) er óverulegur og aldur handrita eins og í (7a) verður ekki ákvarðaður með mikilli nákvæmni.
- b. Það gæti verið hrein tilviljun að breyting nf./þf. ft. birtist fyrr í rituðum heimildum en breyting rótarsérhljóðsins í eintölnni vegna þess að dæmi um eintöluna eru fá; þetta orð er einfaldlega miklu algengara í fleirtölu en eintölu.
- c. Nýtt beygingarmyndan í örnefninu nf./þf. ft. *Gásir* hefur takmarkað gildi fyrir þróun samnafnsins því að breytingin í örnefninu er að nokkru leyti annars eðlis, eins og síðar verður rætt (§4.3).

Niðurstaðan um aldur breytinganna í samnafninu er þá þessi: Þau dæmi sem fundist hafa í rituðum heimildum benda til að þessar breytingar hafi farið af stað á sextándu öld. Á grundvelli þessara heimilda verður ekki með óbyggjandi hætti úr því skorið hvor breytingin muni eldri en svo virðist sem breyting endingar nf./þf. ft. *-Ø* í *-ir* (4a) hafi fyrr náð fótfestu en breyting rótarsérhljóðsins *á* í *æ* í eintöllumyndum orðsins (4b). Ekki er því ósennilegt að fyrrnefnda breytingin sé eldri en sú síðarnefnda.

3.2 Eðli breytinganna

Í allri beygingarþróun gegna innbyrðis vensl ólíkra beygingarmynda veigamiklu hlutverki. Margvísleg rök hafa verið færð fyrir því að beygingarmyndir innan eins beygingardæmis séu „missterkar“, ef svo má að orði komast, að ein mynd geti verið eins konar grundvallarmynd sem aðrar myndir beygingardæmisins séu byggðar á. *Mörkun* (e. *markedness*) er gjarna notuð sem mælikvarði á þessi vensl og grundvallarmyndin þá sögð *ómörkuð* (e. *unmarked*) en hinar „afleiddu“ aftur á móti *markaðar* (e. *marked*). Þegar fyrir miðja síðustu öld benti pólski málfræðingurinn Jerzy Kuryłowicz (1945–49:23) á að við áhrifsbreytingar væri það yfirleitt „grunnmynd“ sem hefði áhrif á „afleidda mynd“ og samband grunnmyndar og afleiddrar myndar væri afleiðing af notkunarviði þeirra. Rannsóknir á máltöku barna benda til hins sama: börn tileinka sér ómarkaðar myndir fyrr en markaðar og við myndun mörkuðu myndanna eru hinar ómörkuðu lagðar til grundvallar (sjá til dæmis Hooper 1980, Bybee og Brewer 1980 og Bybee 1985).

Allajafna er litið svo á að eintala sé ómörkuð andspænis fleirtölu og því er algengt að eintölumyndir hafi áhrif á gerð fleirtölumynda við áhrifsbreytingar. Nokkur dæmi úr íslenskri málsögu er sýna þessa þróun eru í (11).

- (11) Eintölumynd lögð til grundvallar við myndun nýrrar fleirtölumyndar
a.	et. <i>brún-Ø</i>	:	ft. <i>brún-n</i> → <i>brún-ir</i>
b.	et. <i>glóð-Ø</i>	:	ft. <i>glóð-r</i> → <i>glóð-ir</i>
c.	et. <i>qlpt-Ø, álft-Ø</i>	:	ft. <i>elpt-r</i> → <i>álft-ir</i>

Nafnorðin í (11) hafa í nútímaíslensku öll fengið nýjar fleirtölumyndir sem ýmist lifa við hlið eldri myndanna eða hafa komið alveg í stað þeirra. Þarna hefur átt sér stað áhrifsbreyting á leið til nútímamáls og í öllum tilvikum hefur nýja fleirtölumyndin verið mynduð á grunni eintölumyndarinnar: ný fleirtölumynd hefur orðið til með því að bæta fleirtöluendingunni *-ir* við eintölustofninn (*brún-*, *glóð-*, *álft-*) og um leið víkja eldri fleirtölumyndirnar (*brún-n*, *glóð-r*, *elpt-r*) sem allar höfðu annað rótarsérhljóð en eintölumyndirnar. Eintalan er þarna ómörkuð andspænis fleirtölunni og þar sem börn á máltökuskeiði tileinka sér eintöluna á undan fleirtölunni er ekki óeðlilegt að upp komi tilhneiging til að mynda fleirtöluna á grundvelli eintölunnar. Þar með

hverfa ýmis ófyrirsegjanleg frávík fleirtölustofnsins frá eintölustofnum, eins og til dæmis *i*-hljóðvarpsvíxlin *ú : ý, ó : ó (æ)* og *á (< o) : e*.

Tiersma (1982) hefur sýnt fram á að við ákveðnar kringumstæður geti þær myndir sem allajafna eru taldar *markaðar* verið grundvöllur fyrir breytingar á þeim myndum sem venjulega eru *ómarkaðar*. Tiersma (1982:834) sýnir dæmi um víxl hnígandi og rísandi tvíhljóða í eintölu og fleirtölu nafnorða í frísnesku. Þessi víxl eru ófyrirsegjanleg og því er rík tilhneiging til að útrýma þeim. Langalgengast er að tvíhljóð eintölunnar sé alhæft og komi í stað upprunalegs tvíhljóðs fleirtölunnar, eins og í dæmunum í (12).

- (12) a. et. *hoer* : ft. *hworren* → *hoeren* 'vændiskona'
 b. et. *koal* : ft. *kwallen* → *koalen* 'kol'
 c. et. *miel* : ft. *mjillen* → *mielen* 'mál, nyt (mjólkurkúa)'
 d. et. *poel* : ft. *pwollen* → *poelen* 'laug'

Fáein orð sýna þó gagnstæða þróun þar sem fleirtalan er lögð til grundvallar og tvíhljóð fleirtölunnar er alhæft, eins og sýnt er í (13):

- (13) a. et. *earm* → *jerm* : ft. *jermen* 'armur'
 b. et. *goes* → *gwos* : ft. *gwozzen* 'gæs'
 c. et. *hoarn* → *hwarne* : ft. *hwarnen* 'horn (á dýri)'
 d. et. *hoas* → *vjazze* : ft. *vjazzen* 'sokkur'
 e. et. *kies* → *kjizze* : ft. *kjizzen* 'tönn'
 f. et. *spoen* → *spwon* : ft. *spwonnen* 'spónn, flís'
 g. et. *toarn* → *twarne* : ft. *twarnen* 'þyrnir'
 h. et. *trien* → *trjin* : ft. *trjinnen* 'tár'

Útjöfnunin sem á sér stað í dæmunum í (13), þar sem fleirtalan er lögð til grundvallar, bendir til þess að þar sé fleirtalan í raun *ómörkuð* andspænis eintölunni. Þessi dæmi eru því undantekning frá almennum lögmálum um mörkun.

Tíðni orðmynda er einn af nokkrum mælikvörðum á mörkun. Rannsóknir Greenbergs (1966:32) á tíðni eintölu og fleirtölu (og tvítölu ef því er að skipta) í nafnorðum í nokkrum indóevrópskum málum sýna að eintölumyndir eru miklum mun algengari en fleirtölumyndir (og tvítölumyndir langsaldgæfastar þar sem þær koma á annað borð fyrir). Ef tekið er tillit til þess að eintölumyndir nafnorða eru að jafnaði miklu algengari en fleirtölumyndirnar kemur ekki á óvart að eintölumyndirnar skuli yfirleitt verða fleirtölumyndunum yfirsterkari við áhrifsbreytingar.

Tiersma (1982:834–35) bendir á að orðin í (13), sem virðast víkja frá þessum almennu lögmálum um mörkun, vísa öll til para eða hópa: sokkar, armar og horn (á dýrum) eru oftast í þörum og gæsir, spæningar, tár, tennur og þyrnar eru oftast í „hópum“, ef svo má segja. Öll eru þessi orð því algengari í fleirtölu en eintölu og að dómi Tiersma skýrir það hvers vegna fleirtölumyndirnar eru ómarkaðar andspænis eintölunni; tilvik af þessu tagi kallar Tiersma *local markedness* sem nefna mætti *sérmörkun* á íslensku:

(14) *Sérmörkun* (e. *local markedness*), sbr. Tiersma 1982:835

Nafnorð er ómarkað í *fleirtölu* ef það merkir eitthvað sem frá náttúrunnar hendi er oftast í þörum eða hópum.

Tiersma sýnir tíðnitölur máli sínu til stuðnings úr hollensku, ensku, þýsku og spænsku og þær sýna glögglega að orð þau í þessum málum er merkja ‘armur’, ‘horn (á dýri)’, ‘sokkur’, ‘tönn’, ‘spónn, flís’, ‘þyrnir’ og ‘tár’ eru mun meira notuð í fleirtölu en eintölu.

Tölurnar fyrir gæsarorðið í þessum málum sýna reyndar ekki jafnskýra yfirburði fleirtölu yfir eintölu og eru eintölumyndir þess jafnvel algengari en fleirtölumyndir í sumum málanna. Skýringin er væntanlega sú að í borgarsamfélagi nútímans eru gæsir ekki jafnalgengar í stórum hópum eins og var í landbúnaðarsamfélagi fyrri alda; málnotkunin hefur því breyst samfara breyttum lífnaðarháttum. Þróun frísneska orðsins í (13b) sýnir þó að fleirtalan hefur verið lögð til grundvallar — hún hefur verið ómörkuð andspænis eintölunni — og vitnar þá líkast til um eldri málnotkun landbúnaðarsamfélagsins.

Þegar fleirtölumynd er ómörkuð andspænis eintölumynd getur það haft í för með sér eins konar *vangreiningu* (e. *under-analysis*) á fleirtölumyndinni þar sem fleirtölumerki hennar glatar merkingu sinni. Börn á máltökuskeiði heyra eintölumyndina sjaldan og tileinka sér því fleirtölumyndina sem grunnmynd í stað þess að skynja hana sem markaða mynd með fleirtölumerki. Þá getur komið upp tilhneiging til að bæta við skýru fleirtölumerki til að tákna með ótvíræðum hætti fleirtölumerkingu grunnmyndarinnar og verður það viðbót við eldra fleirtölumerkið sem glatað hefur merkingu sinni; úr verður það sem nefnt er *tvöföld fleirtala* (d. *double plural*). Tiersma (1982:837–39) sýnir dæmi um tvöfalda fleirtölu, meðal annars úr vesturfrísnesku (15a–f) þar sem fleirtöluendingunni *-s* hefur verið bætt ofan á fleirtöluendinguna *-en* (en hvor tveggja endingin er virk í frísnesku) og úr hollensku þar sem fleirtöluendingunni *-en* hefur verið bætt ofan á fleirtöluend-

inguna *-er* (15g–h). Svipuð dæmi eru enn fremur þekkt úr enskri mál-sögu, svo sem þegar ft. *cȳ* (Campbell 1959:254 [§628.2]; Brunner 1965: 228 [§284, athgr. 4]) var aukin með fleirtöluendingunni *-ne* en aðgreining eintölu og fleirtölu fólst þar áður í víxlunum *ū* : *ȳ* (15i).

- (15)
a.	vfrísn. et. <i>boei</i>	:	ft. <i>boeijens</i> 'handjárn'
b.	vfrísn. et. <i>lears</i>	:	ft. <i>learzens</i> 'stígvél'
c.	vfrísn. et. <i>reed</i>	:	ft. <i>redens</i> 'skautar'
d.	vfrísn. et. <i>trep</i>	:	ft. <i>treppens</i> 'þrep'
e.	vfrísn. et. <i>weach</i>	:	ft. <i>weagens</i> 'bylgja'
f.	vfrísn. et. <i>wolk</i>	:	ft. <i>wolkens</i> 'ský'
g.	holl. <i>blad</i>	:	ft. <i>blader</i> → <i>bladeren</i> 'laufblað'
h.	holl. <i>ei</i>	:	ft. <i>eier</i> → <i>eieren</i> 'egg'
i.	fe. et. <i>cū</i>	:	ft. <i>cȳ</i> → <i>kine</i> 'kýr'

Snúum okkur þá aftur að íslenska gæsarorðinu. Ekki verður séð að fleirtölumyndir orðsins *gæs* séu algengari en eintölumyndirnar í nútímaíslensku. Dæmin í *Íslenskri orðtíðnibók* (Jörgen Pind o.fl. 1991:174) eru reyndar fá, aðeins sex úr fjórum textum, og skiptast þannig að tvö eru um þf. et. og eitt um þgf. et., nf. ft., þf. ft. og þgf. ft.; jafnmörg dæmi eru því um eintölu og fleirtölu. Í seðlasafni *Ordbog over det norrøne prosasprog* í Kaupmannahöfn eru 26 dæmi um *gás*: fimmtán eru fleirtölumyndir en sex eru eintölumyndir og af eintölumyndun-um sex eru fjórar úr einum og sama kaflanum í Kormáks sögu.¹¹ Að svo miklu leyti sem þessar tölur gefa einhverja vísbendingu um tíðni gæsarorðsins í fornu máli sýna þær allmikla yfirburði fleirtölu yfir eintölu og gæsarorðið virðist því geta fallið undir skilgreiningu Tiersma á sérmörkun.

Tvenns konar breytingar áttu sér stað á beygingu gæsarorðsins íslenska, eins og lýst er í (16), sbr. (4):

- (16) Ísl. *gás*: tvær breytingar á sextánda öld
- Nf./þf. ft. fengu nýtt fleirtölumyndan (*-ir* í stað *-Ø*).
 - Víxlum tveggja rótarsérhljóða (*gás-* : *gæs-*) var útrýmt (og *æ* alhæft).

Eins og rætt var að framan (§3.1) er erfitt að skera úr um það með óyggjandi hætti hvor breytingin muni eldri en ýmislegt þykir þó

¹¹Ekki eru talin með þrjú dæmi um örnefnið *at/frá Gásu*, tvö dæmi um viðurnefnið *gás* (sem ekki er til í fleirtölu) og eitt dæmi um *gás* 'kvensköp'.

benda til þess að nýja fleirtöluendingin *-ir* (16a) sé eldri en alhæfing rótarsérhljóðsins *æ* (16b).

Freistandi er að rekja viðbót fleirtöluendingarinnar *-ir* til þess að fleirtalan var ómörkuð andspænis eintölu. Á fjórtánda öld varð nf./þf. ft. *gæss* að *gæs* við hljóðréttu styttingu *ss* í bakstöðu (*ss* > *s*). Þar með vék fleirtöluendingin *-s* fyrir endingunni *-Ø* í gæsarorðinu, eins og sýnt var í (2), og þar með fólst beygingarfræðileg aðgreining eintölu og fleirtölu í víxlum rótarsérhljóðanna *á* og *æ*. Sama þróun átti sér stað í orðunum *mús* og *lús*. Til glöggvunar er þetta sýnt aftur í (17):

(17) Stytting *ss* í bakstöðu á fjórtánda öld

	a.	b.	c.
et. nf./þf.	<i>gás-Ø</i>	<i>mús-Ø</i>	<i>lús-Ø</i>
ft. nf./þf.	<i>gæs-s</i> > <i>gæs-Ø</i>	<i>mýs-s</i> > <i>mýs-Ø</i>	<i>lýs-s</i> > <i>lýs-Ø</i>

Ef eintala gæsarorðsins var sjaldheyrð gátu börn á máltökuskeiði hætt að skynja þetta hlutverk hljóðavíxlanna *á* og *æ* og bætt við nýju fleirtölumerki: *gæs-Ø* → *gæs-ir*. Aðgreining eintölu og fleirtölu byggðist í þessu tilviki á víxlum rótarsérhljóðanna *á* og *æ*; rótarsérhljóðin höfðu hvort um sig engu beygingarfræðilegu hlutverki að gegna, heldur var það *samband* þeirra sem hafði þetta aðgreiningarhlutverk. Ef eintalan var sjaldheyrð og fleirtalan ríkjandi gat þetta *víxlsamband* sérhljóðsins *á* í eintölu og *æ* í fleirtölu rofnað; þar með skapaðist þörf fyrir nýtt fleirtölumerki líkt og í dæmunum í (15). Ekki kemur á óvart að endingin *-ir* skyldi verða fyrir valinu þar sem sú ending virðist býsna virk meðal kvenkynsorða. Þegar í forníslensku gætir ríkrar tilhneigingar kvenkynsorða með nf./þf. ft. *-ar* eða *-r* til að taka upp endinguna *-ir* (Bjorvand 1972) og í nútímaíslensku er *-ir* algengasta fleirtöluending kvenkynsorða en *-Ø* er aftur á móti afar fátíð hjá kvenkynsorðum (Ásta Svavarsdóttir 1993:104–105, 110–11).

Hafi fleirtala gæsarorðsins verið ómörkuð andspænis eintölu skýrir það enn fremur hvers vegna rótarsérhljóð fleirtölunnar (*æ*) var alhæft á kostnað rótarsérhljóðs eintölunnar (*á*); sú þróun er þá fyllilega sambærileg við þróunina í frísnesku orðunum í (13). Þróun beygingardæmisins á sextánda öld hefur þá verið eins og sýnt er í (18).

(18) Próun beygingardæmisins á sextánda öld

		a.	b.	c.
		<i>um 1400</i>	<i>sextánda öld</i>	<i>sextánda öld</i>
<i>et.</i>	<i>nf.</i>	<i>gás</i>	<i>gás</i>	→ <i>gæs</i>
	<i>þf.</i>	<i>gás</i>	<i>gás</i>	→ <i>gæs</i>
	<i>þgf.</i>	<i>gás</i>	<i>gás</i>	→ <i>gæs</i>
	<i>ef.</i>	<i>gásar</i>	<i>gásar</i>	→ <i>gæsar</i>
<i>ft.</i>	<i>nf.</i>	<i>gæs</i>	→ <i>gæsir</i>	<i>gæsir</i>
	<i>þf.</i>	<i>gæs</i>	→ <i>gæsir</i>	<i>gæsir</i>
	<i>þgf.</i>	<i>gásu</i>	<i>gásu</i>	→ <i>gæsum</i>
	<i>ef.</i>	<i>gása</i>	<i>gása</i>	→ <i>gæsa</i>

Eins og áður var getið verður sérmörkun hjá gæsarorðinu rakin til þess að gæsir eru oftast í hópum og því oftast talað um þær í fleirtölu (þótt reyndar hafi líkast til dregið úr fleirtölunotkuninni í þéttbýlissamfélagi nútímans). Nokkuð öðru máli gegnir um orðin *mús* og *lús*. Mýs og lýs birtast mönnum ekki í hópum með sama hætti og því er þar ekki um sérmörkun að ræða. Orðin *mús* og *lús* hafa því ekki þróast á sama veg og gæsarorðið þar sem fleirtalan var lögð til grundvallar og reyndar örlar frekar á tilhneigingu í gagnstæða átt hjá mýsarorðinu: þar er tilhneiging til að endurskapa fleirtöluna á grundvelli eintölunnar. Sú þróun er sýnd í (19a) og felst í því að rótarsérhljóð eintölunnar, *ú*, breiðist út á kostnað rótarsérhljóðs *nf./þf. ft., ý*, og einnig kemur endingin *-ir* í stað núllendingarinnar (*-Ø*) í *nf./þf. ft.*; þessi þróun er þá fyllilega sambærileg við hina almennu tilhneigingu sem lýst var í (11) og (12). Í ritmálssafni Orðabókar Háskólans er að finna eitt dæmi um *nf. ft. músir* en það er úr ljóðmælum séra Bjarna Gissurarsonar í Lbs. 838 4to frá síðari hluta sautjándu aldar eða fyrsta þriðjungi átjándu aldar, sjá (19b). Slík dæmi koma einnig fyrir í nútímamáli, eins og (19c–f) sem fengin eru úr íslenskum vefritum með aðstoð leitarvélanna *Google* (<http://www.google.com>) og *AltaVista* (<http://www.altavista.com>).¹²

¹²Tiersma (1982:839) nefnir reyndar dæmi þess að í miðensku hafi komið upp mállyskubundið fleirtalan [gīzn], [fītn] og [mīzn] í stað *geese, feet* og *mice*. Þar hafa þá orðin fyrir 'fót' og 'mús' þróast á sama hátt og gæsarorðið og kýrorðið (*kine*).

- (19) a. et. *mús-Ø* : ft. *mýs-Ø* → *mús-ir*
 b. „enn dūsuna atu rid og **músir** [nf. ft.]“ í Lbs. 838 4to (bls. 214.11; leturbr. hér)
 c. stýristautar, minnisspjöld, hljóðstyrksstjórar, **músir** (nf. ft.) og aðrir hlutir
 d. **Músir** (nf. ft.) fyrir tölvuna
 e. Gulli á sæta hunda sem heita Snotra og Perla og eru algerar **músir** (nf. ft.) en hann hefur aldrei leyft mér að sjá þær
 f. engar hreyfingar í músagildrum, allt eins og það átti að vera og ég laus við allar **músir** (þf. ft.) í bili

Niðurstaðan um eðli breytinganna í samnafninu og um leið svarið við spurningunni í (6) er þá þessi: Bæði breyting endingarinnar nf./þf. ft. -Ø → -ir og alhæfing rötarsérhljóðsins æ á kostnað á má að öllum líkindum rekja til þess að gæsarorðið var algengara í fleirtölu en eintölu og fleirtalan var því ómörkuð gagnvart eintölunni; þetta er það sem hér hefur verið nefnt *sérmörkun* (e. *local markedness*) að hætti Tiersma (1982). Aftur á móti hefur fleirtala orðanna *mús* og *lús* verið mörkuð gagnvart eintölunni, eins og algengast er meðal nafnorða, og því hefur samsvarandi þróun ekki átt sér stað þar.

4 Örnefnið: at Gásu, á Gás(a)eyri, Gásir, Gásar, Gæsir

4.1 Uppruni

Vel er þekktur verslunarstaður sá við ósa Hörgár í Eyjafirði sem í forn-um heimildum er nefndur *at Gásu*. Uppruni þessa heitis er þó ekki fullkomlega ljós en varðveittar myndir þess í elstu heimildum eru allveg samhljóða gæsarorðinu og ljóst að snemma hefur örnefnið verið tengt við fuglsheitið. Hér er ekki rúm til umræðu um uppruna örnefnisins enengið verður út frá því að þar sé á ferð gæsarorðið.¹³

¹³Sjá um verslunarstaðinn hjá Birni Þorsteinssyni og Guðrúnu Ásu Grímsdóttur 1989:150–52; enn fremur hjá Margréti Hermannsdóttur 1987 og í safni greina hjá Christophersen og Dybdahl (ritstj.) 1999.

4.2 Yfirlit um helstu dæmi og beygingarþróun

Verslunarstaðarinn við Hörgárósa er víða getið í fornum heimildum (sbr. Hagland 1999 og Björn Vigfússon 2002). Hann er nefndur í nokkrum Íslendinga sögum og þáttum frá fyrri hluta þrettándu aldar og fram á miðja fjórtándu öld, eins og sýnt er í (20), en einvörðungu í þágufalli (fleirtölu), *at/á/frá Gásum*, þrettán sinnum, eða í eignarfalli (fleirtölu), *til Gása*, einu sinni; alls eru það því fjórtán dæmi. Aðeins í yngstu sögunum, Grettis sögu frá um og upp úr 1300 og Þorleifs þætti jarlaskálds frá því um 1300 eða fyrri hluta fjórtándu aldar, kemur fyrir heitið *á Gáseyri*.

(20) Verslunarstaðurinn nefndur í Íslendinga sögum og þáttum

- a. Víga-Glúms saga (frá fyrri hluta þrettándu aldar; útg. Jónas Kristjánsson 1956): þgf. *Gásur* (1 dæmi)
- b. Sneglu-Halla þáttur (frá fyrri hluta þrettándu aldar; útg. Jónas Kristjánsson 1956): þgf. *Gásur* (1 dæmi í Morkinnskinnugerð, 1 dæmi í Flateyjarbókargerð)
- c. Ljósvetninga saga (frá miðri þrettándu öld; útg. Björn Sigfússon 1940): þgf. *Gásur* (1 dæmi)
- d. Reykdæla saga (frá miðri þrettándu öld; útg. Björn Sigfússon 1940): þgf. *Gásur* (3 dæmi), ef. *Gása* (1 dæmi)
- e. Ögmundar þáttur dytts (frá síðari hluta þrettándu aldar eða um 1300; útg. Jónas Kristjánsson 1956): þgf. *Gásur* (1 dæmi)
- f. Grettis saga (frá um eða upp úr 1300; útg. Guðni Jónsson 1936): þgf. *Gásur* (3 dæmi), *á Gáseyri* (1 dæmi)
- g. Þórðar saga hreðu (frá miðri fjórtándu öld; útg. Jóhannes Halldórsson 1959): þgf. *Gásur* (2 dæmi)
- h. Þorleifs þáttur jarlaskálds (frá lokum þrettándu aldar eða fyrri hluta fjórtándu aldar; útg. Jónas Kristjánsson 1956, Österholm 1987): *á Gáseyri* (1 dæmi)

Í Sturlunga sögu, safni þrettándu aldar sagna sem steypt var saman í eitt rit um 1300 (Guðrún Nordal 1992:310), eru alls 24 dæmi: sextán um þágufallið *at/frá Gásur* og átta um eignarfallið *til Gása*, eins og sýnt er í (21). Aðeins einu sinni er verslunarstaðurinn nefndur *á Gásaeyri* en það er í Þorgils sögu skarða í klausu sem aðeins er varðveitt í BL Add. 11.127, sautjándu aldar eftirriti Reykjarfjarðarbókar, AM 122 b fol. (útg. Kálund 1906–11, 1:303.11).

(21) Verslunarstaðurinn nefndur í Sturlunga sögu (steyppt saman um 1300; útg. Kálund 1906–11)

- a. Prestssaga Guðmundar Arasonar: þgf. *Gásum* (3 dæmi)
- b. Guðmundar saga dýra: þgf. *Gásum* (2 dæmi), ef. *Gása* (1 dæmi)
- c. Íslendinga saga: þgf. *Gásum* (6 dæmi), ef. *Gása* (5 dæmi)
- d. Þórðar saga kakala: þgf. *Gásum* (4 dæmi), ef. *Gása* (1 dæmi)
- e. Þorgils saga skarða: þgf. *Gásum* (1 dæmi), ef. *Gása* (1 dæmi), *á Gásaeyri* (1 dæmi)

Í biskupa sögum eru sex dæmi um þágufallið *at Gásum* og eitt um eignarfallið *til Gása*, eins og sýnt er í (22), en notkun *Gáseyrar*-nafnsins færir þar mjög í vöxt og í Lárentíus sögu frá miðri fjórtándu öld er verslunarstaðurinn hartnær alltaf *á/af/við Gáseyri* og einu sinni aðeins *á Eyri*.

(22) Verslunarstaðurinn nefndur í biskupa sögum

- a. Jóns saga H (C) (frá þrettándu öld, í sautjándu aldar uppskriftum frá Norðurlandi; útg. Foote 2003a–b): *Gáseyri* (1 dæmi)
- b. Árna saga (frá fyrri hluta fjórtándu aldar; útg. Guðrún Ása Grímsdóttir 1998): ef. *Gása* (1 dæmi)
- c. Guðmundar saga A („elsta sagan“, frá fyrri hluta fjórtándu aldar; útg. Stefán Karlsson 1983): þgf. *Gásum* (6 dæmi)
- d. Guðmundar saga Arngríms (D) (frá miðri fjórtándu öld; útg. *Biskupa sögur* 1858–78, 2): *Gáseyri* (1 dæmi), *Gáseyrar* (1 dæmi)
- e. Lárentíus saga (frá miðri fjórtándu öld; útg. Guðrún Ása Grímsdóttir 1998): *Gáseyri* (13 dæmi í A-gerð, 13 dæmi í B-gerð), *í Gáseyraskipinu* (1 dæmi í A-gerð), *á Eyri* (1 dæmi í A-gerð)

Annálarnir frá fjórtándu öld og síðar sýna svipaða mynd: þar er oft talað um verslunarstaðinn *á Gáseyri* en að *Gásum*.

(23) Verslunarstaðurinn nefndur í annálum

- a. Lögmansannáll (frá miðri fjórtándu öld; útg. Storm 1888 [VII]): *Gásu*m (2 dæmi), *á Gáseyri* (4 dæmi)
- b. Annálsbrot frá Skálholti (frá síðari hluta fjórtándu aldar; útg. Storm 1888 [VI]): *á Gásaeyri* (1 dæmi)
- c. Flateyjarannáll (frá síðari hluta fjórtándu aldar; útg. Storm 1888 [IX]): þgf. *Gásu*m (2 dæmi), *á Gáseyri* (4 dæmi)
- d. Oddaverjaannáll (frá sextándu öld; útg. Eiríkur Þormóðsson og Guðrún Ása Grímsdóttir 2003): þgf. *Gásu*m (3 dæmi), *á Gáseyri* (1 dæmi)
- e. Gottskálksannáll (frá síðari hluta sextándu aldar; útg. Storm 1888 [VIII]): *Gásu*m (1 dæmi), *á Gáseyri* (2 dæmi)

Þessar elstu heimildir um verslunarstaðinn sýna sem sagt einungis þgf. *Gásu*m og ef. *Gása* en engin dæmi um nefnifall eða þolfall örnefnisins. Á fjórtándu öld er verslunarstaðurinn oft nefndur *á Gáseyri* og virðist það heiti því yngra en *at Gásu*m (sbr. einnig Finn Jónsson 1908). Ef sá skilningur er lagður til grundvallar að örnefnið sé í reynd gæsarorðið má reikna með því að beygingarþróun örnefnisins á þrettándu og fjórtándu öld hafi verið sú sama og hjá samnafninu. Þessi þróun er sýnd í (24): þróun samnafnsins er endurtekin úr (2) og hafa verður hugfast að strangt til tekið er nefnifall og þolfall örnefnisins óþekkt og því rétt að hafa fyrirvara þar á.

(24) Fleirtölumyndir samnafnsins og örnefnisins

<p>a.</p> <p><i>um 1200 > um 1300 > um 1400</i></p> <p><i>ft. nf. géss > gæss > gæs</i></p> <p><i>þf. géss > gæss > gæs</i></p> <p><i>þgf. gósum → gásu</i>m</p> <p><i>ef. gása</i></p>	<p>b.</p> <p><i>um 1200 > um 1300 > um 1400</i></p> <p><i>Géss > Gæss > Gæs (?)</i></p> <p><i>Géss > Gæss > Gæs (?)</i></p> <p><i>Gósum → Gásu</i>m</p> <p><i>Gása</i></p>
---	--

Í fornbréfum frá fimmtándu og sextándu öld birtist nefnifalls- og þolfallsmyndin *Gásir*, eins og sýnt er í (25), en þar er alls staðar átt við jörðina fremur en verslunarstaðinn sjálfan, enda bendir ýmislegt til að verslun hafi þá að mestu verið aflögð á *Gásu*m.¹⁴

¹⁴Finnur Jónsson (1908:3) telur hugsanlegt að nafnið *Gáseyr(r)* hafi sprottið af þörf fyrir að greina verslunarstaðinn eða höfnina frá bænum sem fyrst er nefndur í bréf-

(25) Bæjarnafnið í fornbréfum (leturbr. hér)

- a. „Gasir“ (1446, skrá yfir eignir Munkaþverárklosturs, *DI* 4:699 [nr. 732])
- b. „ad aboten sele ... iordina **gaser** er ligur j glæsebæiar kirkiusokkn“ (1452 á Hólum, *DI* 5:89 [nr. 80])
- c. „hier i mote gaf abotinn iordina **gaser** er liggur i glæsi-bæiar kirkiu sokn“ (1460 á Munkaþverá, *DI* 5:91 [nr. 82])
- d. „Þetta j eignum ... hraukbær, gardzhorn, **gæsir**. dynhagi. biarger“ (1525, elsti hlutinn af Sigurðarregistri; eignir Möðruvallaklosturs, *DI* 9:318 [nr. 266–78])

(26) Bæjarnafnið í nokkrum yngri heimildum

- a. „*Gaaser*, kallast nú almennilega *Gæser*.“ Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín 1712 (Árni Magnússon og Páll Vídalín 1943, 10:179)
- b. „Í Apríl seint fórst Jón Björnsson á Gásum norður...“ Mælifellsannáll við árið 1735 (*Annálar 1400–1800*, 1:652)
- c. Málnotkun um miðbik tuttugustu aldar: *að fara í Gæsi* (þf.) eða *í Gási* (þf.) (Nilsson 1975:56)
- d. *Gásir* (flettiorð). „Nafn bæjarins hefur einnig verið ritað Gásar og Gæsir.“ *Byggðir Eyjafjarðar* 1990, 2:574–75.

Eins og þessar heimildir sýna birtist nefnifall og þolfall örnefnisins (og þá haft um bæinn fremur en verslunarstaðinn) fyrst í heimildum á fimmtánda öld og þá með rötarsérhljóðinu *á* í stað hins eldra *æ* og endingunni *-ir* í stað eldri núllendingarinnar: *Gásir*. Á næstu öldum og fram til nútíma birtist örnefnið ýmist sem *Gásir*, *Gásar* eða *Gæsir*. Kyn örnefnisins hefur einnig verið nokkuð á reiki (26c) og eru heimildir frá sjöunda áratug tuttugustu aldar um að það hafi í máli sumra verið karlkyns og þolfallsmyndin þá bæði *Gási* og *Gæsi* (Nilsson 1975:56) og væntanlega hefur *Gása* einnig verið til. Þessi þróun er sýnd til frekari glöggvunar í (27) og þróun samnafnsins er þar endurtekin úr (18).

um um miðja fimmtánda öld, sbr. dæmin í (25). Ekki er ljóst hvenær menn tóku að hafa vetursetu eða fasta búsetu at *Gásu* en þó bendir eftirfarandi frásögn úr 2. kap. Sneglu-Halla þáttar til að það hafi ef til vill verið snemma: „Bárðr hét maðr ok var hirðmaðr Haralds konungs. Hann sigldi til Íslands ok kom út at Gásu ok vistaðisk þar um vetrinn“ (útg. Jónas Kristjánsson 1956:264). Ég þakka Orra Vésteinssyni fyrir að vekja athygli mína á þessari frásögn.

(27) Beygingarþróun samnafnsins og örnefnisins

	a.	b.
<i>ft. nf.</i>	<i>gæs</i> → <i>gæsir</i>	<i>Gæs</i> (?) → <i>Gásir, Gásar, Gæsir</i>
<i>þf.</i>	<i>gæs</i> → <i>gæsir</i>	<i>Gæs</i> (?) → <i>Gási(r), Gása(r), Gæsi(r)</i>
<i>þgf.</i>	<i>gásu</i> m → <i>gæsu</i> m	<i>Gásu</i> m
<i>ef.</i>	<i>gása</i> → <i>gæsa</i>	<i>Gása</i>

Í þróun örnefnisins er því að finna þrennt sem ekki sést í þróun samnafnsins:

- (28) a. Rótarsérhljóðið *á* hefur komist inn í *nf./þf. ft.* örnefnisins (*Gás-*) í stað hins upprunalega *æ* og lifir þar (jafnframt *æ*) til nútímamáls (fáein dæmi fundust um *á* í *nf./þf. ft.* samnafnsins en það virðist ekki hafa verið algengt eða langlíft þar).
- b. Nýtt beygingarmyndan *nf./þf. ft.* örnefnisins er *-ir* (*Gásir, Gæsir*) en einnig *-ar* (*Gásar*) (samnafnið fékk *-ir* en engar heimildir eru um að það hafi fengið *-ar*).
- c. Örnefnið þekkist einnig í karlkyni og fær því karlkynsbeygingu (engar heimildir eru um að samnafnið hafi skipt um kyn).

Því er enn ósvarað hvers vegna örnefnið hefur orðið viðskila við samnafnið og þróast á annan veg. Leitast verður við að skýra þetta í næsta kafla og verður lögð höfuðáhersla á muninn sem lýst er í (28a) og meginspurningin er þessi:

- (29) Hvers vegna er rótarsérhljóðið í örnefninu oft *á* (*Gásir, Gásar*) í nútímamáli en ekki eingöngu *æ* (*Gæsir*) eins og í samnafninu (*gæsir, gæsir, gæsum, gæsa*)?

4.3 Eðli breytinganna

Áður var á það minnst (§3.2) að vensl einstakra beygingarmynda innan beygingardæmis gegndu mikilvægu hlutverki í beygingarþróuninni: ómarkaðar myndir hefðu oftast áhrif á markaðar myndir. Venjulega er gert ráð fyrir að nefnifall sé ómarkað andspænis aukaföllum (sjá til dæmis Greenberg 1966:37–38 og um íslensku hjá Eiríki Rögnvaldssyni 1990:64–65 og Ástu Svavarsdóttur 1993:27, 49–53). Ef tillit er

tekið til þess mætti búast við því að við áhrifsbreytingar réði nefnifallið oft ferðinni og hefði áhrif á form hinna fallanna. Dæmi um slíkt er sýnt í (30) þar sem fornum víxlum rótarsérhljóðanna *y* og *u* í orðinu *dyr* (físl. *dyrr*) hefur verið eytt við útjöfnun: þar verður *y*, rótarsérhljóð nf./þf. ft., ofan á og ryður út *u*, rótarsérhljóði þgf./ef. ft.

(30) Nefnifall lagt til grundvallar: rótarsérhljóðið *u* víkur fyrir *y*

<i>ft. nf.</i>	<i>dyrr</i>
<i>þf.</i>	<i>dyrr</i>
<i>þgf.</i>	<i>durum</i> → <i>dyrum</i>
<i>ef.</i>	<i>dura</i> → <i>dyra</i>

Mańczak (1958:388–401) og Tiersma (1982) hafa þó bent á að í örnefnum geti þær fallmyndir er tákna dvöl á stað og hreyfingu til staðar og frá verið *ómarkaðar*; þetta er þá önnur tegund af sérmörkun:

(31) Sérmörkun (e. *local markedness*), sbr. Tiersma 1982:843

Í örnefnum geta þær fallmyndir sem tákna dvöl á stað og hreyfingu til staðar og frá verið *ómarkaðar*.

Í íslensku eru það fyrst og fremst *þágufall* og *eignarfall* sem þjóna þessu hlutverki. Þetta sást glögglega á dæmum þeim sem áður voru rædd um örnefnið *at Gásu* í (20)–(23): flest dæmin eru um þágufallsmyndina *Gásu*, næstflest um eignarfallsmyndina *Gása* en nefnifall og þolfall koma ekki fyrir í elstu heimildum. Tölur í *Íslenskri orðtíðnibók* (Jörgen Pind o.fl. 1991:1156–57) sem sýna tíðni einstakra falla í safni 500.000 lesmálsaða úr 100 ólíkum textum gefa sömu mynd. Þar kemur fram að í örnefnum er þágufall mest notað (32a) en í öðrum nafnorðum (báðum tölum og öllum kynjum) er nefnifallið algengast.

(32) Tíðni einstakra falla örnefna og nafnorða eftir *Íslenskri orðtíðnibók*

	a.	b.
	<i>örnefni</i>	<i>nafnorð</i>
<i>nefnifall</i>	10,4%	31,2%
<i>þolfall</i>	16,4%	27,9%
<i>þágufall</i>	56,2%	29,0%
<i>eignarfall</i>	17,1%	11,9%

Ef marka má þessar tölur um tíðni einstakra fallmynda í nútímamáli eru íslensk örnefni langmest notuð í þágufalli og því getur það talist *ómarkað* gagnvart öðrum föllum (sjá einnig umræðu hjá Haraldi Bernharðssyni 2004:25–32). Þetta þýðir með öðrum orðum að barn

á máltökuskeiði heyrir langoftast þágufallsmynd örnefna, eins og til dæmis (*at/á/frá*) *Gásu*m, og því verður þágufallsmyndin, *Gásu*m, grunnmynd örnefnisins í huga barnsins en ekki nefnifallsmyndin *Gæs*(s).

Áhrif sérmörkunar af þessu tagi í örnefnum veldur því að í örnefnum sjást breytingar sem allajafna sjást ekki hjá venjulegum nafnorðum: vensl einstakra fallmynda eru annars eðlis í örnefnum en í venjulegum nafnorðum. Þegar þágufallsmyndin (*at/á/frá*) *Gásu*m er lögð til grundvallar kemur ekki á óvart að rótarsérhljóðið *á* breiðist út á kostnað rótarsérhljóðsins *æ*, eins og sýnt var í (27b) og (28a). Í samnafninu var nefnifall fleirtölu aftur á móti lagt til grundvallar, eins og áður var rætt, og því breiðist rótarsérhljóð þess, *æ*, út á kostnað *á* í samnafninu, sbr. (27a).

Þágufallsmyndin (*at/á/frá*) *Gásu*m er óræð hvað kyn og beygingarflokk varðar því að sama beygingarmyndanið, *-um*, er notað í öllum kynjum og öllum beygingarflokkum í íslensku. Barn á máltökuskeiði getur því ekki auðveldlega greint kyn eða beygingarflokk örnefnisins á grundvelli þágufallsmyndarinnar (*at/á/frá*) *Gásu*m og í örnefnum er sjaldnast hægt að reida sig á ákvæðisorð (eða greini) sem tekið gætu af vafa um málfræðilegt kyn. Leiðin er því greið fyrir umtúlkun af ýmsu tagi: örnefnið getur hæglega skipt um kyn (orðið karlkyns frekar en kvenkyns, sbr. 28c) og tekið beygingu eftir fleiri en einum beygingarflokki (fengið nf. *-ir* eða *-ar* og þf. *-i(r)* eða *-a(r)*, sbr. 28b). Þess vegna verða til nf. ft. *Gásir*, *Gásar* og þf. *Gásir*, *Gásar* eða jafnvel *Gási*, *Gása*. Þróun af því tagi má sjá hjá nokkrum fjölda örnefna og vísast til frekari umræðu um það hjá Haraldi Bernharðssyni 2004.

5 Lokaorð

Hér hefur verið borin saman þróun samheitisins físl. *gós*, *gás*, ft. *géss* og örnefnisins sem birtist í verslunarstað þeim sem nefndist í fornu máli *at Gásu*m (*Gósu*m) en samheitið og örnefnið hafa þróast hvort í sína átt. Í báðum tilvikum er um að ræða svokallaða *sérmörkun* (e. *local markedness*) en þó með ólíkum hætti. Í samheitinu felst sérmörkunin í því að fleirtalan er ómörkuð andspænis eintölunni og því er fleirtalan lögð til grundvallar við áhrifsbreytingar á eintölumyndunum; þannig fær fleirtalan nýja endingu (*-ir* í stað *-Ø*), eintalan þiggur rótarsérhljóð frá nf./þf. fleirtölu og þróast á annan veg en til dæmis orðin *mús* og *lús* sem upprunalega höfðu sömu beygingu og físl. *gás* en aftur á móti

fleirtölu sem var mörkuð gagnvart eintölnunni. Í örnefnum felst sér-mörkunin í því að þágufall fleirtölu er ómarkað andspænis nefnifalli og þolfalli og því fá nefnifall og þolfall rótarsérhljóð þágufallsins.

Ritaskrá

- Annálar 1400–1800* 1–8. 1922–2002. Reykjavík: Hið íslenska bókmenta-félag.
- van Arkel-de Leeuw van Weenen, Andrea. 1987. *Möðruvallabók* 1. Index and Concordance. 2. Text. Leiden: E.J. Brill.
- Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1943. *Jarðabók* 10. [Útg. Jakob Benediktsson.] Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orða-bók Háskólans.
- Ásta Svavarsdóttir. 1993. *Beygingakerfi nafnorða í nútímaíslensku*. Mál-fræðirannsóknir 5. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Bandle, Oskar. 1956. *Die Sprache der Guðbrandsbiblía*. Orthographie und Laute, Formen. Bibliotheca Arnarnagana 17. Kopenhagen: Ejnar Munksgaard.
- Bertelsen, Henrik (útg.). 1905–11. *Piðriks saga af Bern* 1–2. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur 34. København.
- Biskupa sögur* 1–2. 1858–78. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenta-félag.
- Björvand, Harald. 1972. Zu den altwestnordischen Pluralendungen -ar, -ir und -r bei femininen Substantiva. *Norwegian Journal of Linguistics — Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 26:195–215.
- Björvand, Harald, og Fredrik Otto Lindeman. 2000. *Våre arveord*. Etymologisk ordbok. Oslo: Novus forlag.
- Björn Halldórsson. 1992. *Orðabók*. Íslensk — latnesk — dönsk... Fyrst gefin út árið 1814 af Rasmusi Kristjáni Rask. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda 2. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Björn Sigfússon (útg.). 1940. *Ljósvetninga saga*. Íslensk fornrit 10. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Björn Vigfússon. 2002. Gásakaupstaður í íslenskum fornritum. *Súllur* 28 [nr. 41]:37–60.
- Björn Þorsteinsson og Guðrún Ása Grímsdóttir. 1989. Norska öldin —

- með viðaukum eftir Sigurð Líndal. Sigurður Líndal (ritstj.): *Saga Íslands* 4:59–258. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, Sögufélag.
- Björn K. Þórólfsson. 1925. *Um íslenskar orðmyndir á 14. og 15. öld og breytingar þeirra úr fornmalinu*. Með viðauka um nýjungar í orðmyndum á 16. öld og síðar. Reykjavík. [Endurprentun: Rit um íslenska málfræði 2. 1987. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.]
- Brunner, Karl. 1965. *Altenglische Grammatik*. Nach der angelsächsischen Grammatik von Eduard Sievers. Dritte, neubearbeitete Auflage. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte A3. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology*. A Study of the Relation Between Meaning and Form. Typological Studies in Language 9. Amsterdam: John Benjamins.
- Bybee, Joan L., og Mary Alexandra Brewer. 1980. Explanation in morphophonemics: changes in Provençal and Spanish preterite forms. *Lingua* 52:201–42.
- Byggðir Eyjafjarðar 1990* 1–2. 1993. Ritstj. Guðmundur Steindórsson, Jóhannes Sigvaldason og Kristján Sigfússon. Búnaðarsamband Eyjafjarðar [Akureyri].
- Campbell, A. 1959. *Old English Grammar*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Christophersen, Axel, og Audun Dybdahl (ritstj.). 1999. *Gásir — en internasjonal handelsplass i Nord-Atlanteren*. Trondheim: Tapir. *DI = Diplomatarium Islandicum*. Sjá Íslenskt fornbréfasafn.
- Einar Ól. Sveinsson (útg.). 1939. *Vatnsdæla saga*. Íslenskt fornrit 8. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1990. *Íslensk orðhlutafræði*. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Eiríkur Þormóðsson og Guðrún Ása Grímsdóttir (útg.). 2003. *Oddaannálar og Oddaverjaannáll*. Rit 59. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.
- Finnur Jónsson. 1908. Hinn forni kaupstaður „at Gásum“. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1908:3–8.
- Foote, Peter (útg.). 2003a. *Jóns saga Hólabyskups ens helga*. Editiones Arnarnagæanæ A14. Copenhagen: C.A. Reitzels Forlag.
- Foote, Peter (útg.). 2003b. Sjá Sigurgeir Steingrímsson o.fl.

- Føroysk orðabók*. 1998. [Ritstj. Jóhan Hendrik W. Poulsen o.fl.] Tórs-havn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Greenberg, Joseph H. 1966. *Language Universals with Special Reference to Feature Hierarchies*. Janua Linguarum, Series Minor 59. The Hague: Mouton.
- Guðmundur Andrússon. 1999. *Lexicon Islandicum*. Orðabók Guðmundar Andrússonar. Ný útgáfa. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuðust útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda 4. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Guðni Jónsson (útg.). 1936. *Grettis saga Ásmundarsonar*. Íslenzk fornrit 7. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Guðrún Ása Grímsdóttir (útg.). 1998. *Biskupa sögur 3*. Íslenzk fornrit 17. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Guðrún Nordal. 1992. Sagnarit um innlend efni — Sturlunga saga. Vésteinn Ólason (ritstj.): *Íslensk bókmenntasaga 1:309–44*. Reykjavík: Mál og menning.
- Hagland, Jan Ragnar. 1999. Om Gásar i mellomalderens litterære kjelder. Axel Christophersen og Audun Dybdahl (ritstj.): *Gásir — en internasjonal handelsplass i Nord-Atlanteren*, bls. 95–102. Trondheim: Tapir.
- Haraldur Bernharðsson. 2004. Um Moldhaugnaháls út í Fjösa og Fjörður. Af áhrifsbreytingum í nokkrum fleirtöluörnefnum. *Íslenskt mál* 26:11–48.
- Hooper, Joan Bybee. 1980. Child morphology and morphophonemic change. Jacek Fisiak (ritstj.): *Historical Morphology*, bls. 157–87. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 17. The Hague: Mouton.
- Hreinn Benediktsson. 1959. The Vowel System of Icelandic: A Survey of Its History. *Word* 15:282–312. [Endurprentun: Hreinn Benediktsson 2002:50–73.]
- Hreinn Benediktsson. 1965. *Early Icelandic Script as Illustrated in Vernacular Texts from the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Íslenzk handrit, series in folio 2. Reykjavík: The Manuscript Institute of Iceland.
- Hreinn Benediktsson (útg.). 1972. *The First Grammatical Treatise*. University of Iceland Publications in Linguistics 1. Reykjavík: Institute of Nordic Linguistics.
- Hreinn Benediktsson. 1979. Relational Sound Change: 'vá' > 'vo' in Icelandic. Irmengard Rauch og Gerald F. Carr (ritstj.): *Linguistic*

- Method. Essays in Honor of Herbert Penzl*, bls. 307–26. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers. [Endurprentun: Hreinn Benediktsson 2002:227–42.]
- Hreinn Benediktsson. 2002. *Linguistic Studies, Historical and Comparative*. Ritstj. Guðrún Þórhallsdóttir, Höskuldur Þráinsson, Jón G. Friðjónsson og Kjartan Ottosson. Reykjavík: Institute of Linguistics.
- Höskuldur Þráinsson [= Þráinsson], Hjalmar P. Petersen, Jógvan í Lon Jacobsen, Zakaris Svabo Hansen. 2004. *Faroese. An Overview and Reference Grammar*. Tórshavn: Føroya fróðskaparfélag.
- Íslenzkt fornbréfasafn 1–. 1857–. Reykjavík og Kaupmannahöfn: Hið íslenzka bókmenntafélag.
- Johnsen, Oscar Albert, og Jón Helgason (útg.). 1941. *Saga Óláfs konungs hins helga — Den store saga om Olav den hellige* 1–2. Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.
- Jóhannes Halldórsson (útg.). 1959. *Kjalnesinga saga*. Íslenzk fornrit 14. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Jón G. Friðjónsson. 1993. *Mergur málsins. Íslensk orðatiltæki, uppruni, saga og notkun*. Reykjavík: Örn og Örlygur.
- Jón Helgason. 1932. Nokkur íslenzk handrit frá 16. öld. *Skírnir* 106: 143–68.
- Jón Helgason (útg.). 1942. *Óláfs saga ens helga*. Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi 15. Copenhagen: Einar Munksgaard.
- Jón Magnússon. 1997. *Grammatica Islandica — Íslenzk málfræði*. Jón Axel Harðarson gaf út með inngangi, þýðingu og athugasemdum. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands og Háskólaútgáfan.
- [Jón Þorkelsson (útg.).] 1915–33. *Búalög um verðlag og allskonar venjur í viðskiptum og búskap á Íslandi*. Sögurit 13. Reykjavík: Sögufélag.
- Jónas Kristjánsson (útg.). 1956. *Eyfirðinga sögur*. Íslenzk fornrit 9. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Jörgen Pind (ritstj.), Friðrik Magnússon og Stefán Briem. 1991. *Íslensk orðtíðnibók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling* 1–2. 1889–94. [Kr. Kålund tók saman.] København: Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat.
- [Kålund, Kr. (útg.).] 1906–11. *Sturlunga saga* 1–2. København.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1945–49. La nature des proces dits „analogiques“. *Acta Linguistica* 5:15–37.

- Larsson, Ludvig. 1891. *Ordförrådet i de älsta isländska handskrifterna*. Lexikaliskt ock gramatiskt ordnat. Lund.
- de Leeuw van Weenen, Andrea (útg.). 1993. *The Icelandic Homily Book*. Perg. 15 4° in the Royal Library, Stockholm. Íslensk handrit, series in quarto 3. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.
- de Leeuw van Weenen, Andrea. 2004. *Lemmatized Index to the Icelandic Homily Book*. Perg. 15 4° in the Royal Library, Stockholm. Rit 61. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.
- Lexicon poeticum antiquæ linguæ septentrionalis — Ordbog over det norsk-islandske skjaldesprog*. 1931. Oprindeligt forfattet af Sveinbjörn Egilsson . . . 2. udgave ved Finnur Jónsson. København.
- Loth, Agnete (útg.). 1964. *Thomasskinna*. Early Icelandic Manuscripts in Facsimile 6. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.
- Loth, Agnete (útg.). 1977. *Fornaldarsagas and Late Medieval Romances*. Early Icelandic Manuscripts in Facsimile 11. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.
- Mańczak, Witold. 1958. Tendances générales des changements analogiques. *Lingua* 7:298–325, 387–420.
- Margrét Hermannsdóttir. 1987. Fornleifarannsóknir að Gásam og víðar í Eyjafirði árið 1986. *Súllur* 14 [nr. 27]:3–39.
- Matthías Jochumsson. 1956–58. *Ljóðmæli* 1–2. Árni Kristjánsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Nilsson, Jan. 1975. *Plurala ortnamn på Island*. Morfologiska iakttagelser. Umeå Studies in the Humanities 8. Umeå.
- Noreen, Adolf. 1923. *Altnordische Grammatik* 1. Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre) unter Berücksichtigung des Urnordischen. Vierte vollständig umgearbeitete Auflage. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte 4. Halle (Saale): Verlag von Max Niemeyer.
- Nucleus Latinitatis*. 1994. Ný útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sá um útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda 3. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- ONP Registre = Ordbog over det norrøne prosasprog. Registre*. A Dictionary of Old Norse Prose. Indices. 1989. København: Den arnamagnæanske kommission.
- Ólafur Halldórsson (útg.). 1904. *Jónsbók*. Kong Magnus Hakonssons Lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281. København.

- Ólafur Lárusson (útg.). 1934. *Lögbók Íslendinga. Jónsbók 1578*. Monumenta Typographica Islandica 3. Copenhagen: Levin & Munksgaard.
- Ólafur Lárusson (útg.). 1936. *Staðarhólsbók. The Ancient Lawbooks Grágás and Járnsíða*. Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi 9. Copenhagen: Levin & Munksgaard.
- Páll Eggert Ólason. 1944. *Sextánda öldin*. Höfuðþættir. Saga Íslendinga 4. Reykjavík: Menntamálaráð og Þjóðvinafélag.
- Pokorny, Julius. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Tübingen: Francke Verlag.
- Runólfur Jónsson [= Runolphus Jonas]. 1651. *Recentissima antiqvissimæ linguæ septentrionalis incunabula, Id est Grammaticæ Islandicæ rudimenta*. Nunc primum adornari cæpta & edita per Runolphum Jonam Islandum. Hafniæ.
- Sigurgeir Steingrímsson, Ólafur Halldórsson og Peter Foote (útg.). 2003. *Biskupa sögur* 1. Íslensk fornrit 15. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Stefán Karlsson (útg.). 1983. *Guðmundar sögur biskups* 1. Editiones Arnarnagæanæ B6. Kaupmannahöfn: C.A. Reitzels Forlag.
- Storm, Gustav (útg.). 1888. *Islandske Annaler indtil 1578*. Christiania.
- Tiersma, Peter Meijes. 1982. Local and general markedness. *Language* 58:832–49.
- de Vries, Jan. 1962. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Zweite verbesserte Auflage. Leiden: E.J. Brill.
- Österholm, Nils (útg.). 1987. *Þorleifs þátr jarlaskálds*. Handskriftsstudier i en islandsk kortsaga. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Abstract

In this paper the phonological and morphological development of Old Icelandic *gós*, plur. *géss* ‘goose’ down to Modern Icelandic is examined and compared with the development of the place name that appears as *at Gásum* (< *Gósum* dat. plur.) in the earliest Old Icelandic sources. It is commonly assumed that the place name is the plural of *gós* and that in Old Icelandic the plural of the common noun and the place name were identical. On their way down to Modern Icelandic, however, they have developed in two different directions.

Section 2 describes the phonological prehistory of Old Icelandic *gós*. The comparative evidence, including the cognate Old High German *gans*, suggests Old Icelandic *gós* contained a nasalized root vowel. Following the general merger of nasalized *ǫ* and *ó* in Old Icelandic, *gós* should therefore have become *gós*. The form *gós*, however, is not attested. Instead, *gós* became *gás*, which cannot be the phonological result of *gós*, but must have arisen through analogical restoration of the low back vowel *ǫ* under the influence of words with the non-nasal *ǫ*.

Old Icelandic *gós*, plur. *géss* 'goose', which originally belonged to the same inflectional class as *mús*, plur. *mýss* 'mouse' and *lús*, plur. *lýss* 'louse', has, in the course of its development down to Modern Icelandic, undergone two changes that distinguish it from *mús* and *lús*, as described in section 3. On the one hand, the nom./acc. plur. *géss*, phonologically becoming *gæss* and later *gæs*, acquired a new plural morpheme, becoming *gæsir*. On the other hand, the root vowel *æ* was generalized throughout the paradigm, replacing *á* (< *ǫ*). Both changes make their earliest appearance in 16th century written records, and the evidence suggests the addition of the plural marker *-ir* preceded the generalization of the root vowel *æ*, albeit not by much (§3.1).

The question is bound to arise why the morphologically similar *mús*, plur. *mýs* (< *mýss*) and *lús*, plur. *lýs* (< *lýss*) did not undergo the same development. In section 3.2 it is argued that the changes in the word for goose can be attributed to *local markedness*, as defined by Tiersma (1982): due to the fact that geese tend to appear in flocks, the plural forms of the word for goose are more frequently used than the singular forms; therefore, contrary to general markedness, the plural of the word for goose is unmarked and the singular is marked. The unmarked nom./acc. plur. *gæs* (< *gæss* < *géss*) therefore serves as a basic form in language acquisition (instead of the nom. sing. *gás* from earlier *gós*). When plural forms serve as basic forms they are, as demonstrated by Tiersma (1982:837–39), prone to under-analysis whereby the original plural marker is regarded as part of the stem, which, in turn, calls for the addition of a new plural marker. Thus the nom./acc. plur. *gæs*, which was formally distinguished from the nom./acc./dat. sing. *gás* only by the root vowel alternation, acquired a new plural marker, becoming *gæsir*. The paradigmatic generalization of the root vowel *æ* (at the expense of *á*) also follows from the fact that the nom./acc. plur. *gæs*, *gæsir* was the unmarked form. In the words for *mús* and *lús*, by

contrast, the singular is unmarked and the plural is marked (general markedness); therefore these words did not undergo the same development as the word for goose.

As discussed in section 4.2, the place name appears in nom./acc. plur. as *Gásir* already in the fifteenth century and in later sources the form *Gásar* is also in evidence, as well as the presumably masculine acc. plur. *Gási* and *Gæsi*. The development of the place name therefore differs from the development of the common noun on at least three points: (1) the root vowel *á* has been generalized, replacing *æ* in nom./acc. plur.; (2) the place name not only adds the new plural morpheme *-ir* but also *-ar*; and (3) the place name also can appear as masculine. These changes, it is argued, also are due to local markedness. Typically the nominative case is unmarked and the oblique cases marked. As discussed by Mańczak (1958:388–401) and Tiersma (1982:843), place names, however, frequently are unmarked in the locative case; in Icelandic this is the dative case. Accordingly, the dat. plur. *Gásur* is the basic form in the paradigm of the place name. This explains why, in the place name, the root vowel *á* has been extended (from the dative) throughout the paradigm. Moreover, the dative form is indeterminate with respect to gender and inflectional class, since in Icelandic the dat. plur. has the same morpheme, *-ur*, in all three genders, across all inflectional classes. Therefore, the ambiguous dat. plur. form *Gásur* is prone to reinterpretation with respect to gender and inflectional class. This explains why it has sometimes been reanalyzed as masculine, as well as why it has shifted between inflectional classes, as is manifest in the addition of the nom./acc. plur. morpheme *-ar*, beside *-ir*.

Keywords:

historical morphology, analogy, markedness, place names

Haraldur Bernharðsson

Hugvísindastofnun

Nýja-Garði

Háskóla Íslands

IS-101 Reykjavík, ÍSLAND

haraldr@hi.is